

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ

ОД ЗАВАРАВАЊА ДО САМОЗАВАРАВАЊА О природи измишљене комуникације

Роман Соње Атанасијевић *Ваздушни људи* (Просвета, Београд 2013) изузетно је проницљив увид у врлудаве путеве људског разумевања и неразумевања, заваривања и самозаваривања, сав у знаку трепераве осећајности у којој се често грубост по-маља као неизбежно наличје привржености, а умиљавање има дубоку потребу за зачикавањем које каткад граничи с подсвесном злбом. У исти мах то је и прича о чудесној игри случајности с нашим намерама које нас често изневеравају, а нарочито кад се остварују. У срцу те приче је васкрсавање успомена, често животно аутентичније од непосредног, стварног заокружења – и то успомена које трепере као жива привиђења, као утваре прошлости или пропуштених могућности, као „ваздушни људи” на које нам већ и наслов указује.¹

Уводно поглавље је слика сложне породичне заједнице пројициране у тренутак кад се одрасла Ирина кћерка Јана управо спрема да изиђе, па узгредно напомиње мајци да би, ето, могла да „направи неки колач” (стр. 9). Код мајке то буди успомене на детињство, на мирис који се ширио у кухињи док је гледала своју „маму како из рерне вади плех с колачима”, „златножутим, лоптастим, поруменилим одозго” (9). Та идила негдашњег мириса који ће се неминовно ускоро поновити најављује да ће и мириси – као и непосредна запажања, сновиђења, погледи, додири и музика – давати често раскошне боје разноврсним успоменама. Али та

¹ Соња Атанасијевић, *Ваздушни људи*, Просвета, Београд 2013, 30, 106, 107, 114 и др. У даљим наводима из овог романа бројеви страница су дати у заградама у тексту према овом издању.

маштовита слика је сместа и приземљена у сећање на једно прозаично непосредно запажање. Ирина ће се присетити како је њена мајка спуштала колаче на кухињску крпу „на којој се по средини оштро оцртава ивица од пегле” (9). Одмах затим она ће поставити уобичајено питање мајчинске бриге пред излазак кћерке: „Кључ, мобилни, паре?” (10) и, наравно, добити одговор: „Понела!” (10).

Све је, дакле, у најбољем реду. Најзад, цела та прича ће се и заокружити у последњем одељку у том истом уредном породичном гнезду, за недељним ручком на којем ће муж Сергеј и кћерка Јана замолити мајку Ирину да им опет прича о својим „*ваздушастим* људима” (203), посебно о оној умиљатој малој девојчици која заправо никад није ни постојала, али стално обилази мајку у њеним сновиђењима. Мајка исправља кћерку и упозорава је да није реч о „ваздушастим” него о „ваздушним” људима (203), тј. о створењима неухватљивим али постојаним као ваздух. Укратко, та маштовита, хировита прича у којој ће главна јунакиња тражити и лекарску помоћ за прекрајање и измишљање својих успомена, уоквирена је беспрекорним поретком почетне и завршне породичне хармоније.

Али већ после непуне две почетне странице текста тај варљиви, безазлено уредни породични поредак живота биће доведен у питање. Ирину умиљата девојчица је у ствари мајчино сновиђење нерођене кћерке, одбаченог „фетуса” у младости, фетуса који јој се десио пуком случајношћу, како нам то Ирина каже на прагу своје исповести, „услед нетачно заокруженог датума на календару где сам водила евиденцију циклуса” (13). Њена Марија, како је она назива, само је, дакле, забуна у евиденцији, али сновиђење те забуне доминира највећим делом романа. Марија као нерођено дете непрестано очарава своју „мајку” највећим делом књиге – неизговореним речима, појавом, „косом од ваздуха” коју мајка „мази” – све док јој се не учини да и и њој „нека топлота проструји дланом”, тако да и она осети „извесно пецкање” (17). У исти мах она страхује да јој Марија неће дозволити да јој буде „дуже у близини”, иако у том часу осећа и „мирис жалфије, од листића” који је њена девојчица „протрљала међу прстима”, међу својим „танушним, ружичастим прстима” (17).

Колико су близина и додир значајни у тој имагинарној комуникацији види се и кад Марија каже мајци да је „помазила бубамару”, да јој је она прешла преко прста, али да јој је жао што није „осетила њен додир” (127). Али понекад је довољна и помисао, или само маштовит поглед, да се Марија пред њом „створи” (157), а кад им се још и погледи сретну, мајка осећа да гледа „сопствене очи” (158). Поред близине, додира, помисли, погледа

и мириса, у појединим тренуцима мајка дели са својом нерођеном кћерком и занос музике: кћерка јој се појављује у њеној музичкој школи кад чује „свој омиљени скерцо”, „Шубертов скерцо, и то не читаву композицију, већ само трио са спорим темпом”, који се и њеној несуђеној мајци „највише допада” (111). Кад чује те „отегнуте тонове”, мајка осећа да јој се „нешто изнутра смекшава”, као да је ти „лагани звуци” спремају „за надолazeће украсе од таласа, брзих кратких, разиграних нота узнемирујуће лепоте” (111), која ће је „такнути дубоко, до саме границе боли” (111). Поред тога, мало касније, она ће да се „поштено исплаче” приликом слушања Шопеновог „валцера у h молу”, јер је он подсећа да ништа што ће у животу моћи да „уради” неће „бити савршено као та музика” (140). То преплитање противречних заносних осећања дато је у роману као суптилна колико и проницљива слика измишљене комуникације као потке људског живота.

У том погледу занимљиво је да понекад и умиљавање „мајке” и „кћерке” изазива потмулу, немушту узајамну нетрпељивост – у духу онога што се подразумева у енглеској фрази *“love-hate relationship”*. Тако у једном од својих претежно нежних сновиђења, мајка ће пожелети неку елементарну истинитост у свом казивању о Марији – „да се не лажемо” – па ће сама себи рећи да је Марија ипак била само „обична мрвица мяса дужине 6-7 центиметара, од темена до тртице”, коју је заправо доктор „оштрим инструментом” одвојио од гнезда у којем је „живела свега два и по месеца”, да би је затим „тако крваву одбацио” – ваљда „у неку канту”, „тамо где бацају људски отпад” (12). Да није можда доктор главни кривац? Или је за све ипак крив Дејан, тадашњи Ирнин младић, тежак као душебрижник, али телесно привлачан чистунац, чији се „одвратни сперматозоид залепио” за њену „утробу”, „против” њене „воље” (13)? Тада је он, иако није ништа подзревао, почео да је упозорава – „Бледа си” – на шта се она правдала да је лоше спавала, иако јој је долазило „да заурла” (13). А он је већ био „срећан”: добио је посао „у неком пројектном бироу”, волео девојку, „којом ће се ускоро оженити, као што и његови и њени родитељи очекују”: „већ су се упознали”, „све иде како треба, његов живот се развија као један добар филм” (14).

Али у том филму, као у вртлогу варљивих помисли, заваривања и самозаваравања, чујемо и да Марија „личи на Дејана, али лепа је” (58)! Истина, и Дејан је био „леп, морам да признам, али није шармантан, изузев кад пева, међутим, тога је превише свестан” (58). А што је још горе код њега је „све заправо било усиљено” (146). Међутим, било је и нечег што је Ирину „привлачило” и држало је уз њега „толико година” (146) – „његово тело”, „не

његово згодно тело”, већ „његово чисто, уредно тело”, „избријана брада, миришљав врат, бела, чиста кожа”, „бела кошуља” (147) – сав онај прекрасни ред над којим ће се Ирина згадити касније у току приче у оквиру дружења са својом најближом пријатељицом Иреном, која је, као и Дејан, својом прагматичном природом њена сушта супротност. Управо у том смислу занимљив је и избор два тако слична имена за две најбоље другарице које светови деле.² Та игра противречних примисли и обрта израста у основно обележје узајамног зближавања и удаљавања ликова у овом роману. Има тренутака и кад Ирина пред сновиђењем те своје несудојене кћеркице пожели да она „нестане”, али ће то да оћути осећајући „физичку мучнину”, „трпећи нелагодност у стомаку” (19).

Као што и иначе често бива, Марија ће једном приликом наслутити да је Ирине, ето, некако на сметњи, па ће, као увређена, само да устане и нестане и не погледавши мајку. На разговору ће само, као узгред, рећи: „ћао, мама” (19), на шта ће јој Ирина „мргодно” добацити: „нисам ти ја мама” (19)! На то ће она само да јој „махне и попне се на ограду вешто као мачка” (19). Мало затим мајка ће да завапи пред Маријом како би страшно било да је она дошла на овај свет као неко глупо, заостало дете: „Можда је овако боље – кажем јој – што се ниси родила”, а Марија јој одговара: „Нисам то могла сама да урадим. Зашто не кажеш *можда је боље што те нисам родила*” (26). Колико су овакви призори слике мајчине опчињености, а колико згражања пред сновиђењем свог одбаченог фетуса, односно пред властитом самооптужбом уз призвук прекора никад нерођеног детета? Опчињеност, дакако, не искључује згражање, али и једно и друго подразумева призвук различитих питања. Између осталих и ко је крив: она због забуне у евиденцији циклуса, доктор, Дејан због своје чистунске безазлености, или њихови родитељи који су их увалили у ту идилу?

У бескрајној измишљеној узајамној љубави несудојене мајке и њеног сновиђења одбаченог фетуса, поред оваквих размирица понекад има и оног лицемерја које се неминовно увлачи у сваку, па и у најинтимнију људску комуникацију. Као прво, оне никада заправо не разговарају него размењују „једино оне мисли” за које желе „да буду размењене” (24). Односно, како то мајка каже, „не бих волела да нико, па чак ни мој одбачени фетус, вршља сасвим

² У тексту се јасно види на 32. страници да је Ирина име главне јунакиње романа којој се привиђају њени „ваздушаста људи”, а Ирена име њене најбоље другарице. Али у тексту се та два тако слична имена имена понегде бркају, као на пример на стр. 109 кад мајка ословљава своју кћерку Ирину именом Ирена.

слободно, нецензурирано, по мојој *мислионици*” (24). Поред тога мајка је „захвална Марији ” што је „посећује само у кући” (111), иако се она појављују у измишљеним успоменама и у шетњи поред реке, у мајчиној музичкој школи и другде! У том вртлогу заваравана и самозаваравана занимљиво је и да се Ирина понекад пита: „Могу ли осетити Марију пре него што је видим, као што чујемо музику, а не видимо је?” (112). Истина, она осећа да је то немогуће, али њен осећајни занос Маријом је у знаку њене крајње духовне могућности, оличене у музичком доживљају, па јој је жао што Марија „не постоји бар мало више”, без обзира на то што јој буђење из заноса доноси „пријатно отрежњење” (112).

Најзад, Ирина нам признаје да је срела и разних других „ваздушних људи” у свом животу (130) – међу првима, када је имала седам година и пошла у школу, служитеља Јову, који је био „висок, дугачких руку великих тамних шака” и „обучен у плави мантил ” (167), окренут леђима према њој, ходао ходником. Сместа је знала да у том привиђењу Јово није онај „прави”, али је у први мах помислила „да је он једна од њених „утвара без корена” (167), као, на пример, она забрађена „старица у црнини” (196), која је увек непомично стајала у мраку када би се она у својим гимназијским данима најкраћим путем по мраку враћала кући. Међутим, за разлику од таквих утвара без корена, касније је чула да је тог лета, пред почетак школске године, служитељ Јова умро у сну и одмах је „знала да је то он” (168). Потом га је још једном видела, а када јој је пришао, истегнула је врат да би му видела лице. Тада је запазила да је имао „празне очи којима ме није видео, мада ме је гледао право у очи”, али јој је рекао нешто што је „једва разумела: ’Столе ме је прешао’” (169). Међутим, она никад није „открила који Столе” (169).

У вртлогу сличних недоумица и противречја исто тако је сложен колоплет Ирининих запажања и успомена на људе које је она непосредно познавала. Међу њима занимљива су, на пример, њена сећања на Живана, наставника физике у основној школи, оца њене животне сапутнице Ирене, коме се Ирина подсмевала зато што је као човек сељачког порекла увек морао „да има *лукац* у башти” (124). Па и кад би се он у скоку примакнуо својој кћерки и пољубио је у образ – „Лутко, татина!” – Ирена би га одгурнула, обрисала образ, и чим би се он мало удаљио, казала Ирени: „Сељачина!” (124). У том тренутку Ирени је било бар „помало” и „жао” Живана (127), иако ни она није била слепа за његово незграпно понашање.

У граду је Живан био познат по својим „опанцима” (125), као и по томе што је „много викао”, „псовао и вређао” (125),

волео да пије и лудује у пићу. Али он је у исти мах био и човек који је „умео и да се шали на неки свој груб начин”, човек који је волео је „да филозофира, да мудрује” (125), при чему је показивао и изразит приповедачки дар. Као љубитељ сеоског живота он је убеђивао своје комшије и пролазнике да „људи навлаче зло на себе што напуштају село”, да се „отуђују у граду” (84). А затим би додао да га чак и његове краве – кад га погледају својим „великим очима” – разумеју „боље него људи” с којима живи у граду. Најзад, он није био популаран ни међу својим ђацима: знао је да их засмеје, али они „никад нису били начисто када се шали, када је љут” (125). А завршио је тако што су га сељаци једнога дана нашли „пијаног и мртвог” у његовој сеоској кући (126). А у Ирининим каснијим сновиђењима Живан се појављује као један од њених „ваздушних људи” у знатно смањеном облику; она га препознаје по опанцима и некаквом карактеристичном „замотуљку” на глави (180), који му је неки кројач направио с намером да му то буде капа. Једном приликом. Тако га једном приликом она замишља како хода улицом добацујући женскаршке коментаре пролазницама, а онда се сећа како је његова жена Радмила обично бегала од њега по дворишту, али уживала кад је ухвати – све док се нису развели, када је Живан задржао горњи спрат куће с објашњењем да би „исто тако поступио и петао” (126).

Међу тим обичним и необичним, често прекрајаним успоменама, које се појављују као неке авети, занимљив је и сусрет Ирене и Ирине са Доцом, Живановом и Радмилином кћерком, млађом сестром њихове другарице Зоране. Доцу су оне виђале када је имала четири-пет година, и била толико болесна да је у шестој години умрла. Кад би се Ирена, Ирина и Зорана нашле заједно, уколико Зоранина мајка не би била изван куће, Зорана је позивала своје другарице да уживају у њеној болесној сестри као у неком циркуском чуду: „можеш да је голицаш, штипаш, неће заплакати” (79). Ирена и Ирина се безазлено одазивају том позиву, а Ирина се касније сећа како се болесна девојчица није „ни померила, након мог штипања” (81). Колико је та склоност произвољном злу безазлено утемељена у људском лудовању најбоље се види у тренуку кад Доцина мајка уђе у собу, запрепасти се кад угледа шта Зорана и њене другарице раде болесној Доци, а затим и она добро штипне Доцу за надлактицу, да би Доцина рука „беживотно” пала „на душек” (82). Да ли се она тако понаша само зато да њена старија кћерка и њене другарице не би осетиле њену појаву као прекор? Најзад, о понашању Доцине мајке према рођеној кћерки испредале су се две противречне уличне приче – по једној верзији она је говорила својој болесној девојчици: „цркни

већ једном”, а по другој: „нек’ сам проклета кад сам те родила овакву” (84). А причало се и да је једино на страни Живан, Доцин отац, „страшно патио” због своје „млађе ћерке” и да је због ње ноћу јецао у својој спаваћој соби (85). Пред тим причама „осетљиве госпе” (85) су брисале марамима своје образе који су „мирисали на помаду” (85) – изгледа да су га једино оне довољно озбиљно узимале да би јавно показивале своје сажалење.

Можда је управо због тих раскошних противречја у којима се огледају људска природа и људски односи посебно занимљиво Иренино привиђење Доце као предсмртне авети, иако је болесна Доца још увек била жива и лежала у кревету. У тој прилици Доца се појављује Ирени „иза леђа” (106), а кроз њену ретку косу продире некакава „чудна светлост” (106), док јој она говори да је управо ставила свог куцу „Жућу да спава” (106). Међу тим „ваздушастим људима” су и многи други за које Ирина верује да нису само плод њене маште него да искрсавају пред њом „по сопственој жељи” (110). Истина, њена Марија је ипак била „стварнија” од свих других привиђења, (130), која су, као и пролазне људске страсти и утваре, често била „само њени весници” (131). У једном тренутку Ирина ће ипак да се запита, и поред својих „оштрих увида у природу својих ваздушастих људи”: „Да ли је Марију створила моја слабост или моћ?” (156) Штавише, у знаку таквих и сличних недоумица она помишља на своју животну сапутницу Ирену која је „средила свој живот” (164), онако како је и она могла да среди свој живот, да оствари све оно у шта су веровали и Дејанова и њена породица, али на крају ипак примећује да јој је заправо „жао свих људи на овом свету који се толико труде да среде свој живот” (164).

У том погледу изузетно је карактеристичан и Иренин однос с Иреном већ од раног детињства до пуне зрелости у којој се ипак открива колико је Иренин маштовити животни стил непомирљив с Иренином прорачунатошћу и потоњом чежњом за срећеношћу. Нису можда два тако слична имена изабрана за две блиске животне сапутнице које заправо светови деле. И када их живот раздвоји после заједничког детињства, кад јој се Ирена јави телефоном тек при крају своје трудноће, Ирина јој иронично каже да је „муњевито” све „одрадила”: „венчање, беба, иностранство, код тебе све иде лако и брзо” (155). А колико су њихове различите природе раздвајале те две животне сапутнице веома суптилно се назире и касније, када се Ирина појави као гост на Ирениној слави. Ирена је том приликом, „као и сваке године, важна и нападно непосредна” (184), али испод њене „коре вештачке лежерности” Ирина уочава „напетост” коју други не виде. Њена љубазност се састоји од

„гримаса задовољства и захвалности” (184), када јој њене пријатељице дају комплименте за тоалету. Том приликом се Ирина сећа да је још у детињству упозоравала Ирину да се не „фолира” тако да се она помало уздржавала пред њом од својих преудусретљивих гримаса и речи. Ипак, Ирина је и пред Ирином целог века „истрајавала у својој пози опуштености и срдачности” (184), издајући прецизна упутства за постављање стола и јела. У тим приликама њен муж је „непрекидно правио гестове безусловне послушности” (185), што је „заправо била и суштина њиховог односа” (185).

У таквим и бројним сличним тренуцима овај роман се одликује раскошном тонском проницљивошћу. Посредством наизглед сасвим обичних појединости Соња Атанасијевић дочарава крхкост и противречја чак и најближих људских односа као крике за разумевањем и налажењем, за аутентичном блискошћу која се никад до краја не остварује него тек понегде извирује из глиба свакодневног људског живота. У знаку тих евокација развијена је игра светлости и таме, слутње, сећања, наде и разочарања, тежње за бегом у свет сновиђења у коме ће ипак непрестано блескати зраци реалности. Али шта заправо значи уоквирење тако маштовито разигране приче у безазлену свакодневицу породичне идиле у првом и последњем поглављу овог романа? Да ли је то знак да је све оно што нам Ирина дочарава у својим сновиђењима тек нека пука прича залутала у стварни живот? Или можда да је тај стварни живот виртуелна измишљотина, јер маштовита и продуховљена сећања и измишљотине представљају суштину човековог емотивног и духовног света? У сваком случају овај роман дочарава снагу успомена као полазних тачака за измишљање емотивних и мисаоних изазова – љубави, мржње, оптуживања и праштања. А у тој слици елементарна маштовитост људских бића живи као основно обележје заваривања и самозаваривања у вртлогу мање или више поузданих увида и знатно прекрајаних сећања.